

A „csillaggal kiszemelt” költő

UTASSY JÓZSEF VÁLOGATOTT VERSEI

Honvagy kínoz hazámban is
(Utassy József: *Őszvilág*)

A nemzedék

A Magyar Napló Alapítvány *Magyar Irodalom Zsebkönyvtára* sorozatában jelentek meg Utassy József *Válogatott versei*. Emlékiratszerűen kellene összefoglalnom mindazt, amit harmincöt–negyven esztendő óta írtam és gondoltam nemzedékem egyik legnagyobb költőtehetségéről, de ahhoz még túlságosan elevenek és megoldatlanok azok a közgondjaink, amelyekhez ez a költészet kapcsolódik. A személyességet így sem kerülhetem el. Utassy költészetének fontos szerepe volt kritikusi pályámra tekintve. Vele és gáncsolóival három kritikában és három vitacikkben foglalkoztam (az egyiket 1978-ban letiltották, kéziratban maradt). Föltételezem, hogy kritikustársaim közül mások is őrizgetnek hasonló emlékeket. Utassy jelentőségét érzékeltetem azzal, hogy versei demokratákra és autokratákra, illetve a nemzetfogalomhoz alkotón és maszatólón viszonyuló tollforgatókra osztották a szakmát, az irodalmi közvéleményt és a nemzedéket.

Arról a költőgenerációról van szó, amelyiknek agyában kisgyerekkori emlékképek ka-
varognak a második világháborúról, amely iskolásként élte végig a Rákosi-kort, kamasz-
korában kereste a férfitársa avató kalandot 1956 forradalmában – e nemzedék életérzésének
eredetét nemrég Kovács István írta meg filmforgatókönyvként is remekül bevált kisregé-
nyében (regény: *A gyermekkor tündöklése*, film: *Budakeszi srácok*). Utassy, mint a kor-
osztály számos más tagja, miután néhány éves késéssel bejutott az egyetem padjaiba, már
érett fővel s bizonyos politikai tapasztalat birtokában dolgozta fel társaival a Prágai Tavasz
reménykeltő eseményeit és a Prágai Ősz szívszorító szegényét. – Nagyjából idáig tartott
a közös ifjúság, amelyben eggyé olvadtak a vágyak és remények. (Neveztetünk is azóta
„hatvannyolcas nemzedéknek”, pedig én inkább ötvenhat túlélőinek vélem magunkat.)
S bár az eredet, a sors és akár a világnézet terén is lehettek eltérések, a mindenkori strébe-
rektől eltekintve, nagyjából mindnyájan ugyanazt gondoltuk a szabadságról, a hetvenhét
próbának kitétt magyarságról, a háborúról, a nemzeti függetlenség s a demokrácia hiá-
nyáról és az emberségről. Magyarságtudatunkat nem a vitézkötéses „nemzeti büszkeség”
vagy a más nemzetek iránti ellenszenv motiválta, hanem a védekező pozícióba szorított-
ság. Tollforgatóként különösen hátrányt jelentett, ha vállaltuk a nemzetet – persze, hogy
ragaszkodtunk hozzá. Kedvenceink azonosak voltak: az iskolában tanult klasszikusok,
akik 1956. novembere után is lelket öntöttek belénk. Kortárs mestereink részben eltér-
hettek egymástól, de több volt az átfedés, mint a különbözés. Saját versolvasatunk alapján
helyesbítettük magunkban az ötvenes–hatvanas évek hamis Petőfi-képét, s igyekeztünk jól
értelmezni József Attilát, Radnótit, Kassákot meg a tankönyvekből kimaradt igazakat.
Imádságunkként véstük agyunkba *A walesi bárdokat*, az *Egy gondolat bánt engemet*,

a *Feltámadott a tengert*, *A vén cigányt*, a *Hazámat* meg a *Nem tudhatomot*. Irodalom-felfogásunk valószínűleg egy kissé romantikus színezetet kapott, de ezt akkor sem bántuk, amikor már a hazai és külföldi modernnek is szíven találtak bennünket. A tragikum iránti érzékünk Pilinszky János, Nagy László kortársi versein is csiszolódott.

Nemcsak azért beszélek többes számban, mert ezeket olykor Utassy Józseffel is megvitattam, hanem azért is, mert ennek az irodalmi nemzedéknek csakugyan közös élményei voltak, méghozzá alapvetők, ahogy verseiket tanulmányozva megfigyelhettem. S minél szélesebb a stílustörténeti színpék, amelyen a nemzedék elhelyezhető, annál inkább látni vélem a közösséget az alapvető kérdésekben. A szabadsághiányban, a bezártságban (utazni alig utazhattunk), a belső magányban és a megfélemlítettségben. Igen, a magány is lehet közös élmény, s van úgy, hogy éppen ez szervez meg egyfajta lelki összetartozást.

Utassy külön helyet foglalt el – és foglal el ma is – tudatomban. Ő az, aki a bennem is, másokban is kavargó, nehezen kimondható, történelmi eredetű érzéseimnek szavakat adott.

Verseivel egy írószövetségi rendezvényen ismerkedtem meg, a Kilencek költőcsoportjának műsorában, 1968 őszén. Hírüket nappali tagozatos barátaimtól hallottam (én csak az esti tagozatra tudtam bekerülni); huszonkilenc évesen lettem végzős hallgató. A nálam két évvel fiatalabb Utassy is diák volt még, mert – mint utólag megtudtam – érettségi után ő is éveket töltött különféle munkahelyeken, ismerkedvén az „élettel”, egyebek közt a sajtó által agyonünnepelt termelőmunka gyönyöreivel. Az írószövetségi előadóterem zsúfolásig megtelt, ahogy az Egyetemi Színpadon vagy az Eötvös Kollégiumban is fiatalok tömege volt kíváncsi a Kilencek verseire. Ez a költőcsoport sokféle stílusú és ízlésvilágú alkotókból tevődött össze, de a Kilencek elnevezés egyfajta esztétikai közösséget is hordozott. A *Cantata profanában* megénekelt kilenc csodafiú-szarvas a bartókiságra, Juhász Ferenc, Nagy László követésére s általában a mágikus népiségre, archaikus hagyomány és modernség összekapcsolására utalt. Némelyikük verseiben fölismerni véltem a nietzschei indítást (Oláh János), a Jacques Prévert humorától bátorított groteszkséget (Péntek Imre) és a fokozott lélektani érzékenységet is (Mezey Katalin); ezek néhány évvel később „új érzékenység” címkével ellátva soroltattak be a lírai irányzatok közé, bár többnyire az ő nevük mellőzésével. A közönség főleg azokat a verseket fogadta lelkesen, amelyekben a fölismerhető népköltészeti-műköltészeti áthallások merészen fejezték ki az időszerű gondolatot.

Politikum

Mi is volt ez az időszerűség? Mindaz, amiről nem volt szabad nyilvánosan beszélni. Amit nemzeti irodalmunk előljárója, Illyés Gyula *sorskérdéseknek* nevezett. Ami a „három té” kultúrpolitikája idején (tiltott, túrt, támogatott) a *tiltott* kategóriába tartozott. Sorshordozó jelentést kapott az *irodalompolitika* fogalma is: egy 1969-es lillafüredi tanácskozáson Utassy szabadon idézte Illyés híres mondatát: az irodalompolitika hatványakú héja, azaz a szépség kellékeivel rosszul álcázott ragadozó. Sorskérdéssé vált ez is, mert e kiméra felügyelete alá tartoztak a történelem szibériai mamutként jégbe fagyott ügyei: 1956 forradalma, a személyes szabadság és a nemzeti függetlenség sérülései, meg a határok fölé emelkedő magyarságtudat sebei. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján az utóbbiakról vajmi ritkán lehetett hallani, de Utassy félreérthetetlenül megpendítette a húrt, amikor leírta: „...gondolataim / a szélrózsa minden irányában / átlépték a magyar határt”. (*Min-*

den külön értesítés helyett). A kényes témák, sorskérdések közé tartoztak a háború okozta vérveszteségek is. A művekből és beszélgetéseinkből tudtuk, hogy kinek a szüleit, rokonait hurcolták haláltáborba vagy lőtték a Dunába, és kiéit küldték a Don-kanyar poklába, kit hadifogságba. A kilencek közt és a tágabban vett költőgeneráció soraiban nem Utassy volt az egyetlen hadiárva. A későbbi évek új és új, döbbenetszerű meglepetéseket tartogattak. Idővel arról is értesültünk, hogy hány kitelepített, hány börtönviselt író-költő van sorainkban, s hányuknak szülei kerültek kuláklisztára. Amikor már a szomszédos határok is nyiladoztak, lassanként megtudtuk, hogy a velünk egy anyanyelven beszélő, de más állampolgársággal élni kénytelen írókra még mi mindent mért a sors, és mennyiféle diszkriminációval sújtották Páskándi Gézát, Sütő Andrást, Farkas Árpádot, majd Szócs Gézát és a többieket pusztán a magyarságukért, vagy mert szólni merészelték nem létező jogaiért. A rossz közérzet, az akkoriban súlyos elmarasztalásként hangzó „pesszimizmus” is alig tűrt minőségnek számított, s ennek a nemzedéknek kevés oka volt a derűlátásra. Vigaszt pedig egyedül az igazmondás kínált, a *véres és sáros* igazság kimondása, ahogy e fogalompár Tandorinál is, Petrinél is és valamilyen formában Utassynál is rendre megjelenik.

Utassy József versei az élen jártak az igazság kimondásában. Az igazat helyel-közzel mások is kifejezték, de úgy éreztem: belőle vérrel és magzatvízzel együtt, kiáltva, sírva szinte kiszakad az igazság, elementáris erővel és ellenállhatatlanul. A diákok körében fokozta népszerűségét, hogy kivételesen szuggesztív versmondóként adta elő költeményeit. Őszinte szenvedéllyel, nem mesterkélten „szavalva”, hanem természetesen. Úgy, ahogy expresszionista népdalai némán olvasva is megszólalnak bennünk. A régi népballadákat, ősi táncszót, Ady Hadak-útja mítoszát, a Bibliát és az Ó-magyar Mária-síralmat idéző *Magyarország!* szerzőjeként nem spórolta ki verseiből az erős hatáselemeket. Ahogy a Petőfit szólókató és a világi fegyverletételre utaló természeti képeket felvonultató költeményében sem rejtette véka alá mondandóját (*Zúgj, március; Hanyatlásvégi nyár; Hítfogatkozás*). Utassyra nem hatottak a már akkoriban is sulykolt, lényegről lebeszélő esztétikák, amelyek szerint a költőnek nem az a dolga, hogy az érzelmeit kifejezze, hanem hogy visszafogja őket. A ráismerés örömét éreztem, amikor versmondóként hallgattam őt, és ezért is kértem föl és juttattam szerephez minden adódó alkalommal *A hónap versei* című tévéműsorban 1989 és 1992 között, amikor ez a lehetőség Vári Attilának köszönhetően megadatott.

Nemcsak mi értettük meg érzékletes, emlékezetbe vésődő metaforáit és történelmi szimbólumait. Az 1968 végi, írószövetségi rendezvényen felállt egy KISZ-küldött, és kifejtette: Utassy azért idézi meg Petőfit, mert oroszok ölték meg, és ezzel az ötvenhatos „ellenforradalmat” leverő szovjetekre utal; ráadásul „forradalmat” emleget. Vita és hangzavar támadt. Eleven volt bennünk a fájdalom a hatvannyolc augusztusi bevonulás miatt, és november negyedikét sem felejtettük el. Mondtunk ezt-azt, a ki nem mondható lényeg kerülgetve – indulatosan is az igazság szerpentínújtait keresve – a költészet áttételes természetéről, az áthallások önkéntelenségéről. Gyakoroltuk a taktikát, a létstratégiát, rossz közérzettel, habogva. Utassy metaforái nem kerülték meg a tilos gondolatot, hanem fölerősítették a költői áttételek transzformátoraival. Mi, irodalmárok, nem tudtunk olyan szabatosan érvelni, mint a brutálisan vádaskodó KISZ-fiú, hiszen neki volt „igaza”. Utassy igenlően hallgatott a vitában. Hallgatása egyértelmű volt: valóban, Petőfivel és a cári dzsi-

dákkal, szuronyokkal ötvenhatra utalt. Ő megírta véleményét, és leplezetlen párhuzamival, például a világsi fegyverletétel képeivel egyértelművé tette, hogy dédapáink már ismerték a mi fájdalmunkat, és mi is ráismertünk az ő fájdalmaikra. „Gúlába gyávul a kukoricás” – 1849 nyárvége egybeolvadt 1956 és 1968 vereségével, fegyverletételével. Nagy László intelmét még nem ismerhette: „Műveld a csodát, ne magyarázd”, ámde alkalmazni már jól alkalmazta.

Nem tudom, mikor írta *Akár a szarvasok* című versét – írhatta Prága megszállása előtt is, de utólag mindig arra vonatkoztattuk, amikor felhangzott a pódiumon. Az egész, mundérba bujtatható nemzedék nevében hangzott föl a tiltakozás: „NEM ISZUNK CSA-TÁKRA CSENDÜLŐ POHÁRBÓL! / csak tiszta forrásból, / csak tiszta forrásból”. Ezek a halhatatlan sorok a világpolitikai botrány ellen tiltakoztak, amely nemzetünk hírét is bemocskolta. És közben azt a bartóki modellt is felvillantották, amely egyszerre népi és modern, mert a közösség mélytudatában és az egyén lelkében gyökerezik, s mert feltöri a kötelező hallgatás pecsétjét, amelyet a történelmi tényekre ütöttek.

Esztétikum

Nemcsak politikai kifogások érték azon az estén és későbbben. Kényesebb esztéták is felszólaltak – ők furcsamód a „direktségért” hibáztatták az Utassy-verseket és a többiekét. „Tizenkilencedik századi reminiszcenciák”, a „meg nem haladott Petőfi”, a „közvetlen érzelmkifejezés” szakszerűen lihegő értetlensége hangzott az egyik széksor felől. József Attila *Nagyon fáj* és *Kései sirató* című versére gondoltam; érdekes, hogy ott milyen jól megfér egymással a legnagyobb művészi hőfok, a képi közvettség meg a kés-élesen „közvetlen érzelmkifejezés”. Van, mikor közvetett, és van, amikor közvetlen érzelmkifejezésre van szükség, attól függően, hogy miként hozza helyzetbe szavait a költő – könyveltem el magamban.

Évekkel később már más „esztétikai síkon”, a nyelvi tisztaságukat kétségbe vonva jöttek Utassy és társai ellen az újabb támadások. Az „irodalomszociológiai” fegyvert is bevetették ellenük: a kilencek falusi származékok, de az Eötvös-kollégiumban és a diákélet során elvesztették kapcsolatukat az élő falusi nyelvvel, összekeverik a *szűrt* meg a *szűrrealizmust*... és hasonlók. Az elkeseredett vitában maga Illyés Gyula is megszólalt, kifejtve, miként is használatosak a szántóvetőknek azok az eszközei, amelyek versbeli hitelességét a kritikus kifogásolta Utassy, illetve Kiss Benedek verseiben; mondanom sem kell, hogy szavai a költőknek kedveztek. Egy másik esztéta a versformák és a költői hallás felől mondott lesújtó ítéletet Utassy verseiről, ezúttal Bella István költeményeivel markolva egybe őket. A vád meglepő volt, mert a költő olyan bravúrformákkal is mesterien bánt, mint a koriambikus-anapesztikus sorokba tömörített dal, a szonett vagy a leoninus. Voltaképpen ez a bíráló is a tartalmi kifogásaihoz keresett formai érveket – a preconcepciók természetéhez illően persze a legrosszabb helyen. Az irodalmi régiségből fölelevenített szavak és fordulatok, a világirodalmi utalások, a Rimbaud-i szonettbe oltott, adyendrően egzotikus-szecessziós képpalkotás (*Szárnyas oltár*), a szabad asszociációk merészsége, a korai József Attilára és Randótira hajazó életöröm és a Pilinszkyre licitáló, kozmikus magányt érzetető látásmód már az első kötetekben is kiemelkedő tehetséget és költői illetékeséget érzetett. Hozzá kell tennem: az idősebb nemzedék részéről elismerés is fogadta Utassyt. Az öreg Féja Géza egyenesen Ady Endre 1906-os költői beérkezéséhez hasonlította az övét.

Egyéniség

Utassy eredeti költő. Az *eredeti* szó „eredetileg” nem egyénit, merőben újszerűt jelent, hanem az *eredet*hez hívet. Hí az elődeihez, nagynevűekhez és névtelenekhez. És önmagához, családi emlékeihez – árvaságához – és gyerekkorához. Nemcsak elhatározás kérdése ez, hanem sorsszerű örökség is. Az apahiány, a háborús emlékképek, a szegénység, a korai szerelmek. Mindezt költőként újra és újra, hatványozottan megszenvedi, amikor megírja. Életrajzi ciklusának címe: *Kálvária-ének*. Emlékképek füzére a személyes szenvedéstörténetből. A születésétől fogva reá kimért nélkülözésekből meg az önkéntes pokoljárásból. A költősorsot maga választotta: ő döntött úgy, hogy saját kínjait a közösség kínjainak enyhítésére fordítja azáltal, hogy fölerősíti és véglegesíti őket. Közéjük értve a költősorssal járó megpróbáltatásokat is, amelyek súlya alatt idegrendszere kevés híján összeroppan.

Egyszer megkérdeztek, polgári ivadékként miért vonzanak a „népiek”. Nem csak ők, feletem, a jó költők vonzanak. De ha már így szögezik nekem a kérdést – mondtam –, akkor azért, mert első versélményeim óta úgy találok, hogy a szegények, legyenek bár falusiak vagy külvárosiak, inkább tudnak verset, prózát írni az édesanyjukról, mint a kedvezőbb körülmények közt élők. Utassy *Anyám vasal* című verse mellett még sok a példa Nagy Lászlótól, Hajnal Annától Csoóri Sándorig, Sütő Andrástól Galgóczi Erzsébetig vagy Tamás Menyhértől Kiss Dénesig, hogy József Attilára, Illyésre, Tamási Áronra, Kassákra, Petőfire ne is hivatkozzam. A felhozható ellenpéldák is erről vallanak: az élet egy-egy szakaszában – a sors csapásából vagy kegyéből-e? – Weöres Sándor, Esterházy Péter is közeli ismeretségbe került a szegénységgel, s *fiúként* ők is remekeltek.

Ez csak megfigyelés az irodalom és a hagyományosan felfogott *lelki szegénység* viszonyáról, ám ha elmélet kell, jöjjön az elmélet. Ma már fölkészült irodalomtörténészek vallják, hogy a bartókiság elve a posztmodernnél korántsem alábbvaló, sőt, annál is életképebb irányultság a költészetben. Olyan világrámutatokkal állítható párhuzamba, amelyek a helyi kultúrát Európa és az emberiség történetileg létező műveltségével kapcsolják össze. Mélységes antropológiai üzenetet hordoz a különböző népkultúrákban feltárolt lelkiség. Szükség is van egyre inkább az archaikumra, mert az ember szörnyű dolgokra képes, ha múltjával, kollektív emlékezetével együtt elveszti önmagát.

Nincs bennem semmiféle pozitív előítélet se népiséggel, se bartókisággal kapcsolatban, de más irányzatokkal együtt nélkülözhetetlenek tartom létezésüket. Voltak és vannak kortársai Utassynak, akik tárgyiasabb vagy ironikusabb húron játszottak, remeklően ugyancsak, de ő soha semmi jelét nem adta annak, hogy útjában áll a másfélének, a Reverdy és Weöres Sándor nyomán induló Tandorinak vagy a Kavafisz és Vas István bátorította Petrinek. Ha más-más karakterjegyével is, mindhármójuk mögött ott állt József Attila. Rokonszenvét jelezte Utassy a kirobbanó tehetséggel indult Bari Károlynak is – Nagy László és Lorca követőjeként ő ugyancsak a bartókiság egyik alapvető változatát képviseli. Utassy Babitshoz méltó leoninusokban írt hozzá barátian dorgáló, kissé megcsalódva is szeretetteljes „vidám üzenetet”. Egyébként Weöresnek is ajánlott nem egy verset, kedvesen évődött és a kellő tisztelet jeléül bravúrosan megformáltat. A játékosság, a szavakkal való varázslás, a mágia ugyanis a legfőbb erényei közé tartozik. József Attilától is, Nagy Lászlótól – és persze Vitéz Mihálytól is – tanulhatta, hogy a forma- és szójáték a halállal szembenéző versekben is fontos fűszer lehet. Költősorsának címe a krisztuskereszt, rajta a felirat: IRNI (vö.: INRI).

Az egzisztenciális megrendülés olyan fokára jutott, hogy a hetvenes években átélt sorsválsága önkéntelenül a szanatóriumi kezelésre szoruló József Attilára gondoltat. Versei töredékesebbekké váltak, egy-egy ötletre szűkültek, vészjelző kiáltásként hatottak. Egyre többször pörlekedett a Teremtővel, egyre gyakrabban fohászkodott a Nincs-Istenhez vagy ahhoz, akit az egzisztenciális semmiből megidézett magának, káromolva és megálázkodva, ugyanazzal a szenvedélyességgel, amivel korai verseiben a hazát és a szerelmet szólongatta. Szó sincs áthallásról, utánzásról – tisztán véletlenszerű sorszazonosságnak tartom, hogy József Attila-i szituációba került: a kisgyerekkorában elvesztett apa és az Atyaisten képzeletbeli alakja összekopírozódott érzelmeiben. Kölcsönös fedésbe került a *van* és a *nincs*. A Fiú messiáaszerepe érzékletes bizonyosság arra, hogy lennie kellett az Atyának, de ő megvonta tőle létét, jóságát és büntető hatalmát, s magára hagyta vétkeivel és szenvedéseivel. Ezekben a „pokolból jövet” megírt, istenes-istentelen versekben óriási energiák feszülnek, rengeteg bennük a teremtő indulat, és azt hiszem, a legsúlyosabb évek elteltével ezek hoztak legalábbis költői értelemben megnyugvást – alkotói kiegyensúlyozottságot – Utassynak. A diszharmoníát harmonikus – olykori töredékességükben is tökéletes – műalkotásokban megénekelni: ez a legtöbb, amit megtehetett, és ő megtette mindmáig, maradéktalanul.

Istenes versei közül az *Isten faggatása* a magyar líra legjavához tartozik: Balassi, Ady, József Attila hívő-hitetlen zsoltárai szóltak ilyen mélységből. A feleségéhez írottakról sem mondhatok kevesebbet – ezek is rendkívül fontosak, az emberi dolgok legjavához tartozók: Kosztolányi Dezső és Benjámín László szólt ilyen meghittén a vele együtt öregedő párjához. Kis terjedelmükben is vasgolyó súlyú, tömörségükben is belső tágasságot sejtető Utassy versei. Idestova negyven éve a kedvenceim, fiatalságomra, harcaimra, kudarcaimra és öregségemre emlékeztetők. Lélekbeli kortársaim, hűséges barátaim.

Utószó

Az utószó a válogató, a költő-irodalomtörténész Nagy Gábor munkája. A kötet megannyi gyöngyszem – jó a válogatás. Talán hiányzik belőle néhány darab, amely megragadott Utassy különböző köteteiben, lapokban, folyóiratokban, antológiákban olvasva, de az összbenyomás igen szerencsés: minden lényeges téma és hangszín jelen van benne. Az utószó címe: *A küzdelem költője*. Találó cím, lényegre utaló. Jó érzéssel nyugtázom, hogy a fiatalabb korosztály is fogékony arra a költészetre, amelyért a hatvanas–hetvenes évek egykori fiataljai – ma hetven felé ballagó bácsikák, nénikék – lelkesedtünk, és ha kellett, pörlekedtünk. A Nagy Gábor által megidézett kritikusok mellett még akadt néhány, aki híven szólt Utassyról; hadd utaljak csak az illendőség kedvéért néhai pályatársunkra, Berkes Erzsébetre.

Alföldy Jenő